

ІДЕЯ ПРОГРЕСУ ТА МОДЕЛІ РОЗГОРТАННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

О.В. Мішалова

Анотація. У статті розглядаються можливості поєднання ідеї прогресивного розвитку історії з різними моделями розгортання історичного процесу. Наголошується, що справжня філософія історії за своєю сутністю завжди є прогресистською, ідея прогресу у рівній мірі притаманна для усіх моделей розгортання історичного процесу — лінійної, циклічно-стадильної, культурно-цивілізаційної.

Ключові слова: ідея прогресу, історичний процес, субстантивна філософія історії.

Питання прогресивного чи регресивного розвитку історії людства, як і спроби осмислення форм розгортання історичного процесу, традиційно відносяться до філософії історії. Філософія історії являє собою міждисциплінарний напрям досліджень, сформований на перетині двох фундаментальних галузей знання — філософії та історії, тому є невід'ємною складовою частиною як історичного, так і філософського знання. Враховуючи відсутність однозначного чіткого визначення поняття філософії історії, ми будемо виходити з такого означення:

Сучасна філософія історії є розділом філософського знання, який вивчає і концептуально осмислює питання сенсу, спрямованості, форм та чинників розгортання історичного процесу (субстантивна філософія історії), здійснює філософський теоретичний аналіз процесу історичного пізнання, досліджує межі і умови об'єктивності та істинності історичного знання, особливості його побудови і функціонування (епістемологія історії).

Окреслену подвійність змісту сучасної філософії історії влучно підмітив у середині ХХ ст. Р.Дж. Коллінгвуд. У своїй «*Автобіографії*» він пише:

Актуальні проблеми духовності:
зб. наук. праць / Ред.: Я.В. Шрамко. —
Кривий Ріг, 2018. — Вип. 19. — С. 162–183.

Це поняття у першу чергу позначає особливу галузь філософського дослідження, яка присвячена специфічним проблемам, пов'язаними з історичним мисленням. Вони включають епістемологічні проблеми, проблеми, котрі можна було б згрупувати під спільним заголовком: «Як можливе історичне мислення?». Сюди відносяться і метафізичні проблеми, що стосуються природи предмету досліджень історика і які потребують розробки таких понять, як подія, процес, прогрес, цивілізація¹.

Філософсько-історичні концепції спрямованості і моделей розгортання історії відносяться до субстантивної філософії історії², яка, незважаючи на жорстку критику з позицій аналітичної філософії історії³, продовжує й надалі викликати зацікавлення сучасних істориків та філософів. Зокрема, у класичній для вітчизняної філософії історії роботі І.В. Бойченка «*Філософія історії*»⁴ чітко вирізняються прогресистські, регресистські та циклічні концепції осмислення історичного розвитку людства. На думку автора, лише перший тип концепцій — прогресистський (до представників якого відносяться Августин, Вольтер, А.Р.Ж. Тюрго, Ж.А. Кондорсе, І. Кант, Г. Гегель, І.Г. Фіхте, Ф.В.Й. Шеллінг) — містить у собі ідею прогресивного історичного поступу. До регресистського підходу в осмисленні спрямованості історичного процесу Бойченко відносить теорії Гесіода, М. Монтеня та Ж.-

¹ Коллінгвуд Р.Дж. Ідея історії. Автобіографія. — Москва: Наука, 1980. — С. 366.

² Поняття «субстантивна філософія історії» для позначення спекулятивної філософії історії, яка намагається надати опис-схему усїєї історії, вводить А. Данто у своїй відомій праці «*Аналітична філософія історії*». Він зазначає: «Вираз “філософія історії” відноситься до двох різних видів дослідження. Я буду говорити про них як про *субстантивну* [substantive] та аналітичну філософію історії. Перша з них пов'язана зі звичайним історичним дослідженням. Це означає, що філософ-субстантивіст, як і історик, займається описом того, що відбулося у минулому, хоча намагається зробити дещо *більше*. З іншого боку, аналітична філософія історії не просто пов'язана з філософією, вона *являє собою* філософію, але філософію, котра використовується для вирішення спеціальних концептуальних проблем, які виникають як у практиці вивчення історії, так і у субстантивній філософії історії». Данто А. Аналітическая философия истории. — Москва: Идея-Пресс, 2002. — С. 11.

³ Данто пропонує два принципових критичних аргументи щодо субстантивної філософії історії: (1) практична неможливість надання повного опису минулого (з підпитанням щодо доцільності цього опису); (2) неприпустимість екстраполяції оповідних структур у майбутнє, що призводить до намагання написати історію до того, як вона здійсниться (детальніше див.: *Там само*. — С. 11-24.). Більш детально щодо критики історичного прогнозування, заснованого на екстраполяції спекулятивних схем історії у майбутнє, та його наслідків див.: *Попнер К.* Ницета историзма // Вопросы философии. — 1992. — № 8. — С. 49-79; № 9. — С. 22-48; № 10. — С. 29-58.

⁴ *Бойченко І.В.* Філософія історії: Підручник. — Київ: Т-во Знання, КОО, 2000.

Ж. Руссо, які, однак, важко назвати справжньою філософією історії. Циклічна модель розгортання історичного процесу не відноситься ані до прогресистського, ані до регресистського напрямку.

У відомій праці професора Т.І. Ящук «Філософія історії»⁵ говориться про «ідею поступу у філософії історії» (слово «поступ» тут вживається як синонім до слова «прогрес»), поняття прогресу та регресу визначаються як співвідносні, а філософи на кшталт Ж.-Ж. Руссо обережно називаються критиками прогресу, які розглядають історію людства з позиції глибокого песимізму⁶, тобто термін «регресистський напрям» взагалі не вживається. Однак, циклічні концепції історії так само не розглядаються у поєднанні з ідеєю прогресивного історичного розвитку. Спираючись на точку зору Ящук, дослідниці І.М. Предборська і С.О. Ганаба, авторки порівняно нової праці «Філософія історії»⁷, також підкреслюють співвідносність понять прогресу та регресу, оскільки «прогрес в одних сферах життя здатний супроводжуватися регресом в інших, і навпаки»⁸. Однак, традиційним лишається визначення поглядів Гесіода, Ж.-Ж. Руссо та О. Шпенглера як таких, що представляють бачення історії з позиції регресу. Важливою є теза про «лінійні та циклічні теорії історичного поступу», але ідея прогресу лишається не розглянутою у контексті культурно-цивілізаційного підходу.

Виходячи з короткого аналізу основних вітчизняних праць з філософії історії, слід зазначити, що питання поєднання ідеї прогресу з різними моделями розгортання історії не є визначеним і потребує подальшого вивчення. Відповідно, основним завданням пропонованої роботи є доведення тези, що справжня філософія історії може бути лише прогресистською, а ідея прогресу присутня і є однаково важливою та необхідною для усіх моделей розгортання історичного процесу — лінійної, циклічно-стадіальної, культурно-цивілізаційної.

Ідея прогресу означає віру у поступальний розвиток людства, покращення умов життя людини у результаті історичного розвитку, яке буде продовжуватися і надалі⁹. Поняття прогресу¹⁰ є багато-

⁵ Ящук Т.І. Філософія історії: Курс лекцій. — К.: Либідь, 2004.

⁶ Там само. — С. 339.

⁷ Предборська І.М., Ганаба С.О. Філософія історії: навчальний посібник. — Суми: Університетська книга, 2012.

⁸ Там само. — С. 83.

⁹ Stanford Encyclopedia of Philosophy [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://plato.stanford.edu/entries/progress/>

¹⁰ Прогрес — (від лат. *progressus* — рух вперед) — тип і напрям розвитку, що характеризується переходом від простого до складного, від менш досконалого до

факторним і включає у себе декілька важливих вимірів: суспільно-політичний (розвиток прав людини, ідей свободи, справедливості та рівності), економічний (удосконалення форм і засобів виробництва, розширення сфери послуг), науково-технічний (постійне поглиблення знань про оточуючий природний і культурний світ) та духовний (поступовий процес гуманізації самої людини) виміри. Тому можна вирізнити цілий ряд критеріїв прогресивного розвитку людства у відповідності до різних позицій у розумінні прогресу. Це може бути, наприклад, ступінь наближеності до Бога (Августин), розвиток розуму і науки (А.Р. Тюрго, Ж.А. Кондорсе, О. Конт), усвідомлення ідеї свободи (Т. Гоббс, Г. Гегель), людська раціональність, здоровий глузд і моральна свобода (Дж. Віко, Дж. Локк, І. Кант, Б. Рассел, Г. Маркузе), матеріально-економічний чинник (К. Маркс, Ф. Енгельс, У. Ростоу, Д. Белл), гуманізація людини та її цінностей і життєвих настанов (І. Гердер, Ж.-П. Сартр, А. Тойнбі, П. Сорокін, К. Ясперс, К. Пошпер).

Ідея прогресу у найбільш розгорнутому вигляді представлена у межах лінійної моделі розвитку історичного процесу, згідно якої плин історії вибудовується у більш-менш чітку лінію з минулого у майбутнє (так звана «стріла часу»), де кожна наступна стадія розвитку є більш прогресивною, ніж попередня. Слід зауважити, що перша лінійна концепція історії була запропонована Аврелієм Августином ще у V ст. н.е.

У праці «*Про Град Божий*»¹¹ Августин розробив концепцію двох світів: Граду Небесного (спільнота всіх праведників та віруючих християн) і Граду Земного (сукупність грішників, ворогів віри та язичників). Постійна боротьба і протистояння цих двох світів («добра» і «зла») є основним змістом історії, а остаточна перемога праведників у результаті Другого пришестя і Страшного суду являє собою фінал та сенс історії.

Августин також висловлює ідею провіденціалізму, тобто напередвизначеності історичного процесу. Долі людських спільнот можуть бути різними, однак всі вони є елементами універсального та цілеспрямованого Божественного плану. З ідеї Божественного провидіння як джерела історії походить ідея розвитку (прогресу), згідно якої кожна

більш досконалого. Більш детально див.: *Философский энциклопедический словарь* [гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов]. — Москва: Советская энциклопедия, 1983. — С. 534.

¹¹ *Аврелий* Августин. О Граде Божьем. Книги I-XIII. — СПб.: Алетея; К.: УЦИММ-Пресс, 1998.

нова епоха відрізняється від попередньої більш високою метою і завданнями. У свою чергу, ідея розвитку породжує уявлення про постійне вдосконалення людства у часі, оскільки Бог надав людині можливість не лише для скоєння гріха (наділивши людину свідомістю та свободою волі), але й для його свідомого виправлення. Таким чином, уся історія після народження і розп'яття Христа осмислювалася не просто як історія гріхопадіння, але й як історія подолання цього гріхопадіння. Усю історію людства Августин ділить на 6 періодів: (1) від Адама до потопу; (2) від потопу до народження Авраама; (3) від народження Авраама до воцаріння Давида; (4) від воцаріння Давида до Вавилонського полону; (5) від Вавилонського полону до страстей Христових; (6) сучасний період, завершення якому покладе Друге пришествя.

Найбільшою популярністю прогресистські лінійні концепції історії користувалися у XVII–XIX ст. Класичні прогресистські лінійні концепції історії були запропоновані французькими філософами-просвітниками — А.Р. Тюрго та Ж.А. Кондорсе, які однаковою мірою поділяли віру у силу людського розуму і розвиток науки та мистецтва. На думку Тюрго, всесвітня історія являє собою історію успіхів людського розуму, котрий властивий усім людям — представникам усіх народів — у рівній мірі («Розмірковування про всесвітню історію»¹²). Основним дівцем історії є не народи чи їхні правителі, а людство у цілому. Оскільки людина (на відміну від тварин) наділена природним розумом і здатністю до активної вільної діяльності, процес поступового накопичення знання є безперервним, відповідно, історичний прогрес (як його результат) так само є безперервним. Тюрго зазначає:

Прогрес, хоч він неминучий, перемішується з частими періодами за-
непаду завдяки подіям та революціям, котрі переривають його, тому
він [прогрес] значно відрізнявся у різних народів¹³.

Загальною важливою умовою історичного розвитку (прогресу розуму) є свобода, свобода у політичній, економічній та культурних сферах, що може бути досягнуто лише завдяки демократичним формам правління і дотриманню прав людини.

Кондорсе у своїй праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму»¹⁴ підтримує і навіть посилює позицію Тюрго, наголо-

¹² Тюрго А.Р.Ж. Рассуждение о всеобщей истории // Тюрго А.Р.Ж. Избранные философские произведения. — Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. — С. 77-142.

¹³ Див.: Там само. — С. 107

¹⁴ Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. — Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1936.

шуючи на незворотності історичного прогресу. На його думку, можливості вдосконалення людського розуму є безкінчними: допоки існуватиме людина як така, жодна сила не здатна протидіяти цьому процесу чи повернути його у зворотньому напрямку.

Ми звернемося до досвіду минулого, до споглядання прогресу, який науки і цивілізація здійснили до сих пір, до аналізу поступального руху людського розуму і розвитку його здібностей, де ми знайдемо найбільш сильні мотиви, які спонукають нас вірити, що природа не встановила жодного обмеження нашим сподіванням¹⁵.

Кондорсе вирізняє десять епох в історії людства: перші п'ять охоплюють час від появи людства до загибелі Римської імперії і характеризуються переходом від варварства до цивілізації (винайдення писемності, утвердження держав, розвиток людського розуму у галузі філософії, науки, мистецтва, права); шоста епоха — період «темних віків» європейського середньовіччя та інтелектуального розвитку арабо-мусульманських країн; сьома і восьма епохи пов'язані із процесами європейського Відродження і Реформації (час «таємного прогресу духу свободи»); дев'ята епоха — сучасна для Кондорсе доба: від Декарта до заснування Французької республіки. Після завершення буржуазної революції у Франції людство здійснить перехід у наступну епоху, епоху майбутнього, де будуть у повній мірі реалізовані просвітницькі ідеали:

Наші сподівання на покращення стану людського роду у майбутньому можуть бути зведені до трьох важливих тез: знищення нерівності між націями, прогрес рівності між різними класами одного народу, і насамкінець, дійсне удосконалення людини¹⁶.

Таким чином, подальший розвиток наук, подолання соціальної нерівності, утвердження рівності між людьми і народами (націями, расами) призведе до справжнього розумового і морального удосконалення людини і створить передумови до побудови справедливого суспільства на демократичних засадах.

У ХІХ ст. досить успішні моделі лінійного прогресивного історичного розвитку людства були запропоновані О. Контом, Г. Гегелем, К. Марксом та Ф. Енгельсом. Так, згідно з марксистською філософією історії людство розвивається через зміну суспільно-економічних формацій — первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної (настання якої передбачалось Марксом у

¹⁵ Див.: *Там само.* — С. 223.

¹⁶ Див.: *Там само.* — С. 221.

майбутньому), котрі являють собою історичні типи суспільства. Кожен наступний тип суспільства є більш прогресивним, ніж попередній за рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин (за способом виробництва матеріальних благ). Спосіб виробництва (економіка) являє собою базис суспільства, який визначає надбудову, тобто сферу політики (тип політичної системи і соціального устрою), права, моралі, релігії, культури. У «*Німецькій ідеології*» вони пишуть:

На противагу тогочасній німецькій філософії, що спускається з неба на землю, ми тут підносимося з землі на небо. [...] для нас вихідною точкою є дійсно діяльні люди, і з їхнього дійсного життєвого процесу ми виводимо також і розвиток ідеологічних відображень і відгуків цього життєвого процесу. Мораль, релігія, метафізика та інші види ідеології і відповідні їх форми свідомості втрачають видимість самостійності. У них немає історії, у них немає розвитку: люди, які розвивають своє матеріальне виробництво і свої матеріальні стосунки, змінюють разом з цією своєю дійсністю також своє мислення і продукти свого мислення¹⁷.

Маркс та Енгельс наголошують на матеріалістичному характері своєї філософії історії¹⁸, що, однак, є нічим іншим, як врахуванням соціально-історичного контексту історичних змін, своєрідною варіацією принципу історизму. «Ця концепція показує, таким чином, що обставини у такій же мірі творять людей, у якій люди творять обставини»¹⁹. Насправді тут ми стикаємось з певним парадоксом у вченні Маркса і Енгельса. Рухомою силою історії визначається революція (практичне руйнування реальних суспільних відносин, а не просто їх критика), для здійснення прогресивних революційних змін потрібні три умови: ідея цієї перебудови («перевороту»), критична маса людей, налаштованих на кардинальну зміну самого суспільства («виробництва життя»), та сформовані передумови змін («певні продуктивні сили»). З іншого боку, людина конкретного історичного періоду формується умовами життя, субстанцію або сутність людини становить «та сума продуктивних

¹⁷ Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология* // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Москва: Политиздат, 1988. — Т. XVI, — С. 20.

¹⁸ «Це розуміння історії полягає у тому, щоб, виходячи саме з матеріального виробництва безпосереднього життя, розглянути дійсний процес виробництва і зрозуміти зв'язану з цим способом виробництва і породжену ним форму спілкування — громадянське суспільство на різних стадіях його розвитку як основу всієї історії; [...] Це розуміння історії, на відміну від ідеалістичного, не розшукує у кожній епістемі чи іншій категорії, а лишається весь час на ґрунті справжньої історії, пояснює не практику з ідей, а ідейні утворення з матеріальної практики» (*Там само.* — С. 37.).

¹⁹ *Там само.* — С. 37.

сил, капіталів і соціальних форм спілкування, яку кожен індивід і кожне покоління заступають як даність»²⁰. Тобто виникає питання: як людина, будучи продуктом певного типу суспільства, перетворюється на його руйнівника? Теоретичним виходом для Маркса та Енгельса став концепт класової боротьби, який є надто абстрактним і дуже слабо виглядає з точки зору історичної науки.

Історія усіх суспільств, що існували до цього часу, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, коротше кажучи, гнобителі і гноблені перебували у вічному антагонізмі один до одного, вели невпинну, то приховану, то явну боротьбу, яка завжди закінчувалася революційною перебудовою усієї суспільної будови або загальною загибеллю класів, що вели між собою боротьбу²¹.

Сенсом та метою історії, відповідно до марксистської філософії історії, виступає досягнення соціальної справедливості шляхом побудови комунізму (що на сьогодні вважається соціальною утопією). У комуністичному безкласовому суспільстві людина буде звільнена від тиску соціально-економічних обмежень і повернеться до своєї творчої активної діяльної природи. Перехід до комуністичної формації відбудеться шляхом соціальної революції, після чого будуть закріплені відносини рівності, колективізму, братерства та взаємодопомоги, спільної суспільної власності на засоби виробництва. Оскільки комуністичне суспільство буде суспільством всезагального благополуччя, то воно не потребуватиме обігу грошей, приватної власності (яка є основою соціальної нерівності) чи існування самої держави («апарата насилля і примусу»), котра буде замінена мережею асоціацій вільних робітників²².

Сучасним варіантом лінійного прогресистського осмислення історичного процесу виступає концепція постіндустріального суспільства Д. Белла. У своїй праці *«Майбутнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціологічного прогнозування»*²³ Белл розробляє теорію трьох стадій розвитку історії людства: доіндустріальна (традиційна), індустріальна та постіндустріальна стадії. В основу поділу також покладено спосіб виробництва, зміна якого істотно впливає на трансформацію

²⁰ Там само. — С. 37-38.

²¹ Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. — Москва: Политиздат, 1989. — С. 24.

²² Див.: Там само. — С. 40-47.

²³ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. — Москва: Academia, 2004.

політичного режиму, соціальних інститутів, соціальної організації суспільства, культуру та спосіб життя.

Доіндустріальні традиційні суспільства засновуються на землеробстві і видобувних видах виробництва (видобуток корисних копалин, заготівля лісу та іншої сировини), для них є характерним сталість політичних режимів і не властиві швидкі соціокультурні зміни. Це спосіб життя, заснований на взаємодії людини з природою. Прикладом є значна кількість країн Африки, Південної Америки.

Індустріальні суспільства виникають із розвитком важкої промисловості (індустріальне виробництво), існують за рахунок масового виробництва товарів, вони мало пов'язані з традиційними формами культури чи релігії («відірвані» від традицій), передбачають політичний та економічний плюралізм, виховують повагу до прав людини. Сам процес виробництва в індустріальних суспільствах являє собою взаємодію людини з машиною. У якості прикладу Белл наводить країни Західної Європи, Сполучені Штати, колишній СРСР, Японію.

Постіндустріальне або інформаційне суспільство характеризується орієнтацією на подальший розвиток теоретичних знань і технологій, зокрема інтелектуальних технологій. Спосіб виробництва в інформаційному суспільстві пов'язаний, у першу чергу, з обробкою даних та аналізом інформації, з розвитком сфери управління і надання послуг на протигагу виробництву товарів (перш за все, це гуманітарні послуги — освіта, медицина, соціальні служби, та професійні послуги — дизайн, програмування). За таких умов відбувається розвиток громадянського суспільства, окремий індивід стає більш автономним.

Постіндустріальне суспільство [...] не є проєкцією чи екстраполяцією сучасних тенденцій західного суспільства; це новий принцип соціально-технологічної організації і новий спосіб життя, який витісняє індустріальну систему, так само, як вона витіснила колись аграрну. У першу чергу, воно втілюється у втраті промисловості, організованій на основі стандартизації та масовому виробництві, своєї центральної ролі. Це не означає, що виробництво товарів припиниться; адже виробництво продуктів землеробства у західному світі продовжується і сьогодні (причому продовольства виробляється більше, ніж коли б то не було раніше). Насамперед, поняття «постіндустріальне суспільство» являє собою не емпіричний опис, а «теоретичну побудову», що дозволяє побачити головне у нових соціальних формах²⁴.

Ідея прогресу досить вдало поєднується також з циклічно-стадіальними моделями розгортання історичного процесу. У даному випадку можна стверджувати, що прогрес ніби «замкнено» у межах циклу,

²⁴ Там само. — С. СІХ.

який включає у себе етапи виникнення/зародження, розвитку, занепаду та зникнення/розпаду. Тому циклічно-стадіальні моделі передбачають поєднання прогресистської та регресистської тенденцій плину історії людства.

Слід зауважити, що циклічно-стадіальні моделі є більш ранніми за часом виникнення у порівнянні з лінійними моделями, вони з'являються ще у Стародавніх Греції, Римі та Китаї (наприклад, у концепціях Платона, Полібія, Сима-Цяня). Однак, з часом циклічні концепції зазнають еволюційної зміни: відбувається перехід від розуміння циклу як «руху по колу» до розуміння його як «руху по спіралі», де кожен наступний виток не є автоматичним повторенням попереднього, а являє собою якісно новий період — цикл — історичного розвитку.

Яскравим прикладом останнього виступає концепція трьох епох Дж. Віко. У праці «*Основи нової науки про спільну природу націй*»²⁵ він закладає основи циклічно-стадіальної моделі історії нового типу. На думку Віко, людство у своїй історії поступово проходить три стадії: доба богів (первісне варварство, однак вже існують сім'я, писемність, міфологічні форми релігії, звичаєве право); доба героїв (період панування аристократії, формування монархічних держав, превалювання сільського господарства над промисловістю, домінування моралі, котра оспівує воєнні звитягу та доблесть); доба людей (період, який характеризується розквітом науки, превалюванням промисловості над сільським господарством, появою демократичних форм організації суспільства; перевага цінностей миру над цінностями війни).

Для кожної епохи є властивою особлива форма колективної свідомості, специфіка якої відображується у законах, релігії, структурі соціальних інститутів, літературі і поезії. Цікавою є та обставина, що, на відміну від тогочасних авторів, які наголошували на важливому значенні постійного прогресу людства, Віко поряд з тим вважав, що кожна епоха є сама по собі надзвичайно цінною і не звеличував «епоху людини». З часом людські досягнення перевершують самі себе — історичний цикл завершується — починається нове варварство і так далі. Суспільство не може цього уникнути, окрім як у випадку, коли зупиняється у своєму розвитку, наприклад, індійці майя в умовах експансії європейців.

Таким чином, Віко формулює кілька новаторських ідей у осми-

²⁵ *Вико Дж.* Основания Новой науки об общей природе наций. — Москва — Киев: REFL-book — ИСА, 1994.

сленні історичного процесу: циклічність (схожі періоди історії мають тенденцію до повторюваності, хоча можливі виключення), що, однак, не наділяє історика правом передбачувати майбутнє, оскільки форма історичного процесу — не коло, а спіраль, тому кожна наступна аналогічна фаза не повторює попередню, а має свої особливості (наприклад, християнське варварство середніх віків відрізняється від язичницького варварства гомерівської епохи, зокрема — християнським духом, світоглядом, ідеями); поєднання ідей прогресу і регресу у межах циклічного розвитку культури; заперечення божественного провидіння чи якогось іншого напередвизначеного плану історичного розвитку, оскільки дійсним творцем історії виступає людина²⁶.

Цікавими прикладами циклічно-стадіальних прогресистських моделей плину історії першої пол. XX ст. є концепції К. Ясперса та П. Сорокіна. Критерієм прогресу для обох філософів виступає гуманізація самої людини, її цінностей та життєвих пріоритетів.

У роботі «*Сенс і призначення історії*»²⁷ Ясперс пропонує вирізнити чотири періоди в історії людства: «прометеївська» епоха (час опанування людиною вогню, винайдення мови і знарядь праці); епоха «великих стародавніх культур» (Давній Єгипет, Давня Греція та Рим, Давній Китай); епоха «осьового часу»²⁸ (час виникнення універсальних духовних цінностей); епоха «розвитку техніки» (власне XX ст.).

Сучасна доба прогресу науки і техніки не означає прогресу духовної сутності людини. Наш час Ясперс порівнює і отожднює з «другою прометеївської епохою», яка повинна втілитися у формуванні нових «великих культур» і завершитися «другим осьовим часом», з яким пов'язане остаточне становлення людини як людини гуманної, розумної, справжньої. Другий осьовий час означатиме нарешті прийняття людством універсальних духовних цінностей і життя у відповідності до

²⁶ Як стверджує Коллінгвуд, у Віко ми вперше зустрічаємо абсолютно сучасну ідею предмета історії: історичний процес як процес створення систем мов, моралі, законів, політичних інститутів, тобто історія є історією виникнення і розвитку людських суспільств та їх інститутів (*Там само.* — С. 64.).

²⁷ *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — Москва: Политиздат, 1991.

²⁸ У філософії історії Ясперса надзвичайно важливим є поняття «осьовий час», який являє собою революційний період прориву в еволюційному стадіальному розвитку людства. Хронологічною віссю історії виступає V ст. до н.е. (у цілому цей період триває від 800 до 200 р. до н.е.), коли відбувається свого роду «гуманістична революція»: закладаються цінності, ціннісні орієнтири та світоглядні настанови сучасного типу (філософські, філософсько-релігійні, релігійні), які є актуальними до сьогодні. Вони виникають автономно і закріплюються синхронно у різних куточках земної кулі (антична філософія, давньокитайська і давньоіндійська філософія, іудаїзм та зороастризм) (детальніше див.: *Там само.* — С. 31-32).

них.

Таким чином, хоча й повільно, але людська природа прогресує, історія рухається за висхідною лінією. Метою історії Ясперс визначає досягнення єдності людства, однак ця єдність означала б завершення історії у той час, як історія є принципово незавершеною, тому вона являє собою прогресивний рух під знаком єдності. Сенсом історії і запорукою інтелектуально-духовного прогресу людства виступає комунікація — спілкування людини з людиною, культури з культурою.

Надзвичайно цікавою видається інтерпретація ідеї прогресу у межах культурно-цивілізаційних концепцій історії, які з'являються у другій пол. XIX ст. і залишаються популярними до сьогодні. Вони обстоюють ідею варіативності історичного розвитку і розглядають історичний процес у вигляді пазла з певної кількості окремих або споріднених типів суспільств — культур або цивілізацій, які ніби розташовані на певній географічно-хронологічній світовій сітці координат. Культурно-цивілізаційні теорії фактично формують специфічні комбінації лінійної та циклічно-стадіальної моделі розгортання історичного процесу з притаманними їм уявленнями про прогресивний історичний розвиток (з одного боку, як замкнений у межах циклу існування конкретної культури чи цивілізації, а з іншого — як поступовий кумулятивний процес культурного або цивілізаційного розвитку людства загалом).

Слід підкреслити, що XIX ст. не випадково стало часом виникнення культурно-цивілізаційних концепцій історії або цивілізаційного підходу²⁹ в осмисленні історії, оскільки воно являє собою один з найцікавіших періодів історії людства — період промислової революції, котра істотно змінила світ.

Що саме відбулося? По-перше, у результаті впровадження парової машини³⁰ у виробництво і побут значно прискорився темп життя людей. Прискорення соціального часу призвело до усвідомлення значимості і важливості традицій та їхнього збереження. Фактично саме

²⁹Теоретичними засадами цивілізаційного підходу визнаються наступні положення: існування множинності самодостатніх історичних утворень із власною унікальною історією; засаднича роль духовного фактору розвитку суспільства (культура, релігія, мораль); розгляд історії як процесу і результату діяльності людини; відмова від принципу європоцентризму та уніфікації як методологічних настанов у осмисленні історії (детальніше див.: *Предборська І.М.*, Ганаба С.О. *Філософія історії: навчальний посібник*. — Суми: Університетська книга, 2012. — С. 87).

³⁰Парова машина — це свого роду тепловий двигун зовнішнього згорання, який перетворює силу водяного пару у механічну силу, здатну рухати пароплав чи паровоз.

поняття традиції з'являється саме у ХІХ ст.³¹, що привернуло увагу європейців до історичних, археологічних та етнографічних досліджень як на європейському континенті, так і за його межами. По-друге, на ХІХ ст. припадає процес створення національних держав і формування національних історичних наративів³², що перетворило історичну науку на інструмент політичної боротьби, особливо на міжнародній арені, і, відповідно, активізувало вивчення історії як свого власного народу, так і інших країн. По-третє, політична та економічна інтеграція світу у формі колоніальних імперій мала один безумовно позитивний наслідок: усвідомлення надзвичайного різноманіття можливих політичних і соціальних укладів (плем'я — держава; демократичний устрій — кастовий устрій), культурних та релігійних відмінностей, які ґрунтуються на різних (іноді абсолютно протилежних) світоглядних засадах. Це посилювало інтерес до дослідження різноманітних культурних, політичних і соціальних форм організації суспільства в усьому світі. Результатом цього процесу стало заперечення принципу європоцентризму у написанні історії серед самих європейських істориків та філософів історії, згідно якого світова історія розглядалась як історія успіхів переважно європейської цивілізації. Відповідно, була поставлена під сумнів і лінійна модель розгортання історичного процесу у будь-якому її варіанті, у тому числі і формаційному, заперечувалася її роль як свого роду еталону чи масштабу для історичного розвитку інших регіонів світу. Підсумовуючи, слід наголосити, що усі вищезазначені чинники призвели до формування ідеї варіативності та плюральності історичного розвитку, тобто паралельного існування множини незалежних один від одного культурно-історичних спільнот — культур або цивілізацій³³.

³¹ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. — К.: Альтатрес, 2004. — С. 61.

³² Наратив (від англ. *narrative* — оповідь) — це спосіб організації історичного матеріалу у часові цілісності шляхом опису та пояснення широкомасштабних історичних змін з використанням часової перспективи. Більш детально див.: Данто А. Аналитическая философия истории. — Москва: Идея-Пресс, 2002. — С. 241. Іншими словами, це певна схема написання і пояснення історичних подій та процесів. Національні історичні наративи європейських країн у ХІХ ст. обґрунтовували право тієї чи іншої нації/народу мати власну державу та легітимізували розширення її території і політичного впливу силовими методами.

³³ Етимологічно терміни «культура» і «цивілізація» походять з латинської мови: слово *культура* від *culture* — *обробляти* (йдеться про обробіток землі і догляд за рослинами), слово *цивілізація* від *civitas* — *міський* (йдеться про спосіб життя, для якого є характерним наявність міст, державної організації суспільства, писемності). У широкому розумінні поняття «культура» і «цивілізація» можуть співпадати і ма-

Найбільш репрезентативними представниками культурно-цивілізаційного підходу є М. Данилевський, О. Шпенглер та А. Тойнбі.

У розгорнутому вигляді теорія культурно-історичних типів уперше була представлена Данилевським у праці «*Росія і Європа*»³⁴, виданій у 1869 р., тому його фактично можна вважати засновником культурно-цивілізаційного підходу у дослідженні історії. Звичайно, Данилевський передусім прагнув обґрунтувати унікальність та окремішність російської культури й історії від західноєвропейської, активно беручи участь у дискусіях західників і слов'янофілів у тогочасній Російській імперії. Однак, поряд з цим, він вперше ставить під питання тезу щодо правильності вивчення історії людства як поступового розвитку єдиної загальнолюдської культури і підкреслює, що з найдавніших часів людство існує у межах окремих культур або цивілізацій (які він також називає культурно-історичними типами).

У цілому вирізняється дванадцять таких культурно-історичних типів: єгипетський, китайський, асирійсько-вавилонсько-фінікійський (халдейський або давньоєврейський), індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, арабський, романо-германський (європейський), мексиканський та перуанський (останні два насильницьки загинули і не встигли завершити свій розвиток). Гіпотетично можна говорити про слов'янський культурно-історичний тип, зі становленням якого пов'язувалося майбутнє людства, оскільки він, на глибоке переконання Данилевського, поєднає у собі чотири важливі складові: істинну віру, політичну свободу і справедливість, гармонійний суспільно-економічний устрій та розвинену культуру (науку і мистецтва).

Данилевського відрізняє відверто природничий підхід до осмысле-

ти синонімічне значення: культура і цивілізація як сукупність духовних та матеріальних здобутків/досягнень певного суспільства, особливо коли розглядаються регіональні особливості (наприклад, китайська культура/китайська цивілізація). Поняття «цивілізація» також вживається для позначення вищого рівня розвитку людства у цілому, який слідує після епох дикості і варварства (наприклад, у концепції Л.Г. Моргана). На сьогодні цивілізованим вважається суспільство з високим рівнем культурного і технологічного розвитку. Однак, слід пам'ятати, що наш світ є полікультурним, кожна культура або цивілізація є продуктом унікальних обставин її формування. Цей факт значно ускладнює можливість їх порівняння, тому більш вірогідним/правильним видається підхід, згідно якого поняття «культура» та «цивілізація» слід розглядати просто як корисні/зручні концептуальні інструменти у роботі сучасного історика чи філософа історії для позначення певного типу суспільства. Детальніше див.: *Ancient History Encyclopedia* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ancient.eu/civilization/>

³⁴ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. — Москва: Институт русской цивилизации, 2008.

ння історичного процесу, що було обумовлено його освітою. На його думку, усі культурно-історичні типи у певному сенсі схожі на живі організми: вони народжуються, розвиваються (зростають) та гинуть і при цьому знаходяться у процесі постійної боротьби за виживання між собою. Кожна цивілізація покликана внести до загальнокультурного розвитку людства певну якість, яку вона виробляє у процесі свого формування і здійснення найбільш характерного для неї виду діяльності (той, який найкраще всього вдається). Наприклад, для єврейського культурно-історичного типу — це релігійна діяльність, результатом якої стало створення/формування першої монотеїстичної релігії — іудаїзму (котра з часом була покладена в основу християнства та ісламу), що і було сенсом існування цього культурно-історичного типу. Грецька цивілізація найбільше проявила себе у культурній діяльності, створивши зразки класичного мистецтва, літератури, науки і філософії, а римський культурно-історичний тип мав за мету реалізувати себе у політико-правовій діяльності (римське право).

Отже, у концепції Данилевського ідея прогресу підноситься на новий рівень: розрізняються прогресивний розвиток окремо взятого культурно-історичного типу у межах циклу його розвитку (виникнення — розвиток — занепад) та постійний прогресивний кумулятивний розвиток людства загалом.

Лише народи, які склали ці [вищезазначені дванадцять] культурно-історичні типи, були позитивними творцями в історії людства; кожен розвивав самостійним шляхом свій початок, що полягав як у особливостях його духовної природи, так і у зовнішніх умовах життя, у які він був поставлений, і цим вносив свій вклад у спільну скарбницю. [...] Оскільки жоден з культурно-історичних типів не наділений привілеєм безкінечного прогресу і оскільки кожен народ виснажується, то зрозуміло, що результати, досягнені послідовною працею цих п'яти чи шести цивілізацій, котрі своєчасно змінювали одна іншу і котрі до того ж отримали надзвичайний дар християнства, мали значно перевершити цілком усамітнені цивілізації, якими є китайська та індійська, — навіть якби ці останні самі по собі рівнялись їм усім за тривалістю життя. Ось, здається мені, найбільш просте і природне пояснення західного прогресу і східного застою. Однак, ці усамітнені культурно-історичні типи розвивали такі сторони життя, котрі не були відповідною мірою притаманні їхнім більш щасливим суперникам, і цим сприяли багатогранності проявів людського духу, — у чому, власне, і полягає прогрес³⁵.

Звичайно, виникає питання щодо критеріїв, згідно яких той чи інший народ може вважатися культурно-історичним типом чи відноситися

³⁵ Там само. — С. 94, 109-110.

до нього. До них відносяться мова, державність, власні і запозичені культурні засади цивілізації, культурно-історичний розвиток. Однак, не усі народи у принципі здатні створити цивілізацію. Слід вирізняти, по-перше, позитивних творців історії (ті, які створили культуру); по-друге, негативних творців історії (ті, які не створили самобутньої культури, однак сприяли загибелі старих вмираючих культур; наприклад, монголи або турки); по-третє, народи, які з різних причин зупинилися на певному етапі свого розвитку і слугують матеріалом для етнографічних досліджень³⁶.

На початку ХХ ст. ідею варіативного розвитку людства продовжує розвивати Шпенглер. У роботі «*Занепад Європи*»³⁷ він обстоює тезу про різноманіття дійсних історичних форм — культур, а всесвітню історію вважає їхньою «спільною біографією». Відповідно, змістом все-світньої історії є дослідження історії розвитку та занепаду культур, які змінюють одна одну на світовій арені, часом дотично співіснуючи, часом відтісняючи і пригнічуючи одна одну.

Важливим внеском Шпенглера до культурно-цивілізаційної методології було положення про принципову рівноцінність культур між собою. Він закликав до здійснення «коперніканського перевороту» в історії, метою якого була заміна «птолемеевської» європоцентричної історичної парадигми (усі розвинені культури ніби обертаються навколо єдиного світового центру — Західної Європи) на «коперніканську», яка не надає жодній із культур більш привілейованого місця у світовій історії.

Шпенглер вирізняє вісім розвинених культур: єгипетську, вавилонську, греко-римську (античну), індійську, китайську, арабську, західноєвропейську, культуру майя, а також передбачав становлення у майбутньому російсько-сибірської культури. Кожна культура послідовно проходить наступні етапи у своєму розвитку: зародження, зростання, розквіт, занепад (стадія цивілізації) і загибель. Шпенглер понятійно розрізняє терміни «культура» та «цивілізація». Цивілізація є закономірною стадією розвитку будь-якої культури, являє собою її завершення, коли культура втрачає свої творчі потенції, однак продовжує існувати як органічна цілісність, зберігаючи свої культурні та інституціональні здобутки (міста, дороги, зразки мистецтва). «Цивілізація — неминуча доля культури»³⁸.

³⁶ Там само. — С. 112-113.

³⁷ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: Гештальт и действительность. — Москва: Эксмо, 2008.

³⁸ Див.: Там само. — С. 198.

На думку Шпенглера, історія не має ніякої цілі чи плану, людство як таке — це фізіологічне поняття. Перехід людини від природного стану до історичного (поява світогляду) відбувся раптово і у результаті космічних змін, які поки що не є доступними для розуміння людини. Унікальність та різноманіття культур пояснюється наявністю притаманної кожній окремій культурі «душі» або «ядра».

Історія культури являє собою поступове здійснення її можливостей. [...] Культура народжується у ту мить, коли із прадушевного стану вічно-дитячого людства прокидається і відшаровується велика душа. [...] Вона розквітає на ґрунті чітко відмежованого ландшафту, до якого вона лишається прив'язаною чисто вегетативно. Культура вмирає, коли ця душа вже втілила повну суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, держав, наук і таким чином знову повернулася до прадушевної стихії. [...] Таким є сенс усіх занепадів у історії — внутрішнього та зовнішнього завершення, доконаності, яка очікує кожну живу культуру³⁹.

Таким чином, відповідно до концепції Шпенглера, душа культури являє собою її ідею та формоутворюючу силу, сукупність її внутрішніх можливостей (потенцій), що проявляється у всіх видах діяльності. Наприклад, душею або ядром європейської культури (Шпенглер називає її також фаустівською) є особливе сприйняття і переживання простору і часу: прагнення до безкінечності як у просторі, так і у часі. Це проявляється у політиці через колоніальні завоювання та створення колоніальних імперій, які просторово поєднують світ; у архітектурі — через побудову величних готичних храмів, верхівки яких злітають у височінь; у мистецтві — через появу перспективи на картинах; у науці — через розвиток абстрактного мислення, математики, винайдення підзорної труби. Осягнення душі культури є складною справою, котра не може бути здійснена до кінця. Унікальність культури, неповторність її історичної долі говорить про неможливість прямого запозичення здобутків однієї культури іншою, а передбачає певне видозмінення культурного досвіду.

Лінію послідовного відкидання принципу європоцентризму та ідеї єдності цивілізацій продовжує А. Тойнбі, автор фундаментальної дванадцятитомної праці «Вивчення історії»⁴⁰. На думку Тойнбі, західні історики плутають уніфікацію світу в економічному і політичному аспектах з єдністю, що призводить до звуження історичного світогляду. Той факт, що в останні сто п'ятдесят років економічна та політична

³⁹ Там само. — С. 313, 315-316.

⁴⁰ Тойнби А. Дж. Постигание истории. — Москва : Айрис-пресс, 2010.

карти світу істотно «вестернізувалися» ніяк не свідчить про створення єдиної цивілізації, тим паче не дає підстав ототожнювати її з західним суспільством. Оскільки культурна карта світу продовжує залишатися такою, якою вона була до початку західної економічної та політичної експансії.

Порівняно з життям окремого індивіда період життя цивілізації настільки великий, що не можна й сподіватися виміряти його криву, доки не опинишся на достатній відстані. А отримати цю перспективу можливо лише за умови дослідження загиблого суспільства. Історик ніколи не зможе повністю звільнитися від суспільства, у якому живе він сам. Іншими словами, брати на себе сміливість стверджувати, що нині існує суспільство — результат людської історії, — значить наголошувати на правильності висновку, виключивши можливість його перевірки. Але оскільки такого роду егоцентричні ілюзії властиві були людям завжди, не варто шукати у них наукову доказовість⁴¹.

Предметом вивчення історії у концепції Тойнбі виступають окремо взяті суспільства — цивілізації, кожна з яких являє собою складне багатогранне динамічне утворення, що у просторовому і часовому відношенні виходить за межі національних держав. Під цивілізацією тут розуміється певний тип суспільства, а не стадія занепаду культури, як на тому наполягав Шпенглер. У різний час загальна кількість цивілізацій, котрі вирізняє дослідник, змінювалася від двадцяти однієї до тринадцяти та п'яти нині існуючих: західна, східно-християнська, ісламська, індуська, далекосхідна.

Тойнбі поділяє цивілізації на три покоління: первісні дописемні суспільства; чотири центри «вторинних» цивілізацій — єгипетсько-шумерська, мінойська, китайська, південноамериканська; сучасні цивілізації. Таким чином, можна вирізнити певні цивілізаційні ланцюги спадковості накопичених культурних здобутків, тобто після руйнації культурний спадок того чи іншого суспільства може або зникнути, або бути використаний для розвитку іншими цивілізаціями. У такий спосіб відбувається прогресивний рух людства у майбутнє. Наприклад, мінойська цивілізація являє собою фундамент греко-римської цивілізації, а остання, у свою чергу, стала основою для становлення сучасного західноєвропейського суспільства. Мінойська цивілізація також виступає основою для формування сирійської цивілізації, котра пізніше визначатиме напрямок розвитку ісламської цивілізації.

Тойнбі не розглядає цивілізації у якості органічних систем, обов'язково приречених на загибель (тобто не поділяє фаталізму Шпенглера та Данилевського), однак все ж визначає закономірні стадії розвитку будь-

⁴¹ Там само. — С. 88.

якого суспільства: зародження, зростання, злам (накопичення суперечностей) та розклад. Кожна цивілізація розвивається за принципом «виклик — відповідь», тому загалом будь-яка цивілізація здатна до вічного існування і прогресивного розвитку за умови, якщо вона успішно відповідатиме на виклики природного або соціального оточення, що, однак, історично не підтверджується.

Виклик спонукає до зростання. Відповівши на виклик, суспільство вирішує постале перед ним завдання, завдяки чому переводить себе у більш високий та більш досконалий з точки зору ускладнення структури стан. Відсутність викликів означає відсутність стимулів до зростання і розвитку. [...] Зростання означає, що зростаюча особистість чи цивілізація прагне створити своє власне оточення, породити свого власного порушника спокою і створити своє власне поле дії. Іншими словами, критерій зростання — це прогресивний рух у напрямку самовизначення, а рух в сторону самовизначення — це прозаїчна формула чуда самовираження Життя⁴².

Цікавою у концепції Тойнбі є його позиція щодо того, хто саме повинен формулювати адекватну відповідь на виклики, які постають перед суспільством. У цій ролі він бачить людину-особистість або групу таких людей, творчу інтелектуальну меншість, яка здатна за сприятливих обставин вести за собою інертну більшість. Звичайно, намагання творчої меншості реформувати і видозмінити суспільство у відповідності до викликів часу завжди стикається з нерозумінням, суспільною інерцією чи, навіть, відкритим супротивом більшості. Це призводить до того, що ці люди знаходяться в опозиції до влади, тому часто зазнають переслідувань аж до фізичного знищення.

Важливу роль у розвитку цивілізацій, на думку Тойнбі, відіграють релігійні системи, які мають консолідуючий сенс. Прогрес сучасних цивілізацій ототожнюється передусім з духовним вдосконаленням людства і релігійною еволюцією: від первісних анімістичних вірувань до «вищих релігій» (йудаїзм, християнство, іслам) як передумови створення єдиної синкретичної філософської релігії майбутнього⁴³.

Отже, підсумовуючи загальний огляд можливості поєднання ідеї прогресивного розвитку історії з різними моделями розгортання історичного процесу, слід наголосити, що справжня філософія історії за своєю сутністю завжди є прогресистською, ідея прогресу рівною мірою притаманна усім моделям розгортання історичного процесу — лінійної, циклічно-стадіальної, культурно-цивілізаційної.

⁴² Там само. — С. 126, 258.

⁴³ Там само. — С. 540, 552.

Оскільки ідея прогресу означає віру у поступальний розвиток людства, покращення умов життя людини, яке буде продовжуватися і надалі, то, відповідно, вона у найбільш розгорнутому вигляді представлена у межах лінійної моделі розвитку історичного процесу, згідно з якою плин історії вибудовується у більш-менш чітку лінію з минулого у майбутнє (так звана «стріла часу»), де кожна наступна стадія розвитку є більш прогресивною за попередню. Однак, ідея прогресу також досить вдало поєднується з циклічно-стадіальною моделлю розгортання історичного процесу, де прогрес ніби «замкнено» у межах циклу, який включає у себе етапи виникнення/зародження, розвитку, занепаду та зникнення/розпаду культури (держави). Культурно-цивілізаційні теорії формують специфічні комбінації лінійної та циклічно-стадіальної моделі розгортання історичного процесу з притаманними їм уявленнями про прогресивний історичний розвиток (з одного боку, як замкнений у межах циклу існування конкретної культури чи цивілізації, а з іншого — як поступовий кумулятивний процес культурного або цивілізаційного розвитку людства загалом).

References

- [1] *Avrelii Avgustin*. O Grade Bozhem. Knigi I-XIII. — Sankt Peterburg : Aleteiia; Kiev : UTcIMM-Press, 1998.
- [2] *Bell D.* Griadushchee postindustrialnoe obshchestvo. Opyt sotci-alnogo prognozirovaniia. — Moskva : Academia, 2004.
- [3] *Boichenko I. V.* Filosofia istorii : Pidruchnyk. — Kyiv : T-vo Znannia, KOO, 2000.
- [4] *Viko Dzh.* Osnovaniia Novoi nauki ob obshchei prirode natcii. — Moskva-Kiev : REFL-book — ISA, 1994.
- [5] *Hidens E.* Netrymnyi svit: yak hlobalizatsiia peretvoriuie nashe zhyttia. — Kyiv : Altapres, 2004.
- [6] *Danilevskii N.Ia.* Rossiia i Evropa. — Moskva : Institut russkoi tcivilizatcii, 2008.
- [7] *Danto A.* Analiticheskaia filosofia istorii. — Moskva : Ideia-Press, 2002.

- [8] *Kollingrud R.Dzh.* Ideia istorii. Avtobiografia. — Moskva: Nauka, 1980.
- [9] *Kondorse Zh.A.* Eskiz istoricheskoi kartiny progressa chelovecheskogo razuma. — Moskva: Gosudarstvennoe sotcialno-ekonomicheskoe izdatelstvovo, 1936.
- [10] *Marks K., Engels F.* Nemetckaia ideologija. — Moskva: Politizdat, 1988. — T. XVI.
- [11] *Marks K., Engels F.* Manifest Kommunisticheskoi partii. — Moskva: Politizdat, 1989.
- [12] *Popper K.* Nishcheta istoricizma // Voprosy filosofii. — 1992. — № 8, № 9, № 10.
- [13] *Predborska I.M., Hanaba S.O.* Filosofija istorii: navchalnyi posibnyk. — Sumy: Universytetska knyha, 2012.
- [14] *Toinbi A.Dzh.* Postizhenie istorii. — Moskva: Airis-press, 2010.
- [15] *Tiurgo A.R.Zh.* Rassuzhdenie o vseobshchei istorii // Tiurgo A.R.Zh. Izbrannye filosofskie proizvedeniia. — Moskva: Gosudarstvennoe sotcialno-ekonomicheskoe izdatelstvo, 1937.
- [16] *Filosofskii* enciklopedicheskii slovar [gl. red.: L.F. Ilichev, P.N. Fedoseev, S.M. Kovalev, V.G. Panov]. — Moskva: Sovetskaia enciklopediia, 1983.
- [17] *Shpengler O.* Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoi istorii: Geshtalt i deistvitelnost. — Moskva: Eksmo, 2008.
- [18] *Iaspers K.* Smysl i naznachenie istorii. — Moskva: Politizdat, 1991.
- [19] *Yashchuk T.I.* Filosofija istorii: Kurs leksii. — Kyiv: Lybid, 2004.

Надійшла до редакції 18 вересня 2018 р.

The idea of progress and the models of deployment of the historical process

Abstract. The article examines the possibility of combining the idea of progressive development of history with various models of deployment of the historical process. It is noted that the true philosophy of history is always progressive, the idea of progress is equally inherent in all models of the deployment of the historical process – linear, cyclical-staged and cultural-civilizational models.

Keywords: the idea of progress, historical process, the substantive philosophy of history.

Мішалова Олена Віталіївна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Mishalova Olena

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0001-5469-6451>

elenmishalova@gmail.com

[10.31812/apd.v0i19.2083](https://doi.org/10.31812/apd.v0i19.2083)